

משרד החינוך והתרבות
המינהל הפדגוגי

הגף לחינוך מיוחד

האגף לתכניות לימודים

הבעה ויצירה באמנות חזותית פלסטית

תכנית לימודים לכיתות א'–ט'

לחינוך המיוחד
בבית הספר הממלכתי והממלכתי דתי

הצוות: **ציפי באב**
ציונה פרנקל

יועצים: **פרץ הסה**, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה ומומחה לחינוך ולטיפול באמצעות הבעה ויצירה
רונית אמיר, מרצה באוניברסיטת חיפה ומטפלת באמצעות אמנות
רות שגב, מטפלת באמצעות אמנות, המרכז למען הילד, בית שאן
חגית שאל (שפילקה), מטפלת באמצעות אמנות

ועדת התכנית: **פרופ' מלכה מרגלית**, אוניברסיטת תל אביב – יו"ר

ציפי באב (מרכזת התשנ"ד)
דניאלה מונטל (מרכזת התשנ"ב התשנ"ג)
דליה שלומי (מרכזת התשנ"א)

משה אילן, מנהל האגף לת"ל
עליזה בן מנחם, מכללת לוינסקי
חיה יגודה, ועד ההורים המרכזי
אסתר ליפשיץ, מפקחת
עזרא מיכאל, מנהל הגף לחינוך מיוחד
רחמים מלמד-כהן, מפקח
רות קסל, מנהלת ביי"ס און, תל אביב

עריכת הלשון: **ליאורה הרציג**

תודתנו לגבי **דליה פז**, מפקחת על החינוך המיוחד,
על הערותיה בשלב הכנת החומר.

תוכן העניינים

חלק א

4	מבוא
6	אוכלוסיית היעד
7	הנחות יסוד
9	בעיות ספציפיות של ילדי החינוך המיוחד בתחום היצירה
12	מטרות
13	דרכי הוראה: היבטים עקרוניים והיבטים מעשיים

חלק ב

21	מבוא
	אופנויות עבודה:
23	1. ציור ורישום בצבעים יבשים ובאמצעים קוויים אחרים
27	2. ציור בצבע לח
31	3. הדפס
34	4. קולאז – קריעה, גזירה והדבקה בנייר ובחמרים אחרים
37	5. כיור ופיסול
40	6. מצרף – צירוף, בנייה ועיצוב בחומרים מהטבע ומהתעשייה
42	7. צילום

חלק א

מבוא

תכנית לימודים זו להבעה ויצירה באמנות החזותית הפלסטית עוסקת בעיקר בתחום היצירה בחומרים.

אנו משתמשים במונחים "אמנות" ו"פעילות אמנותית", על אף שקיימים חילוקי דעות על השימוש במונחים אלה בנוגע לעבודות של ילדים. יש חוקרים הבוחנים את אמנות הילד מנקודת מבט אסתטית טהורה – כניסיון ראשוני לייצג מציאות, כפי שעושה אמן מבוגר. חוקרים אחרים קושרים את אמנות הילד לעולמו, לאישיותו ולידע שלו. גישתנו מבוססת על התפיסה האחרונה, הרואה את הפעילות האמנותית של הילד כקשורה להתפתחותו הכוללת וכאמצעי המסייע לו לבדוק, ללמוד, ולהכיר את עצמו ואת סביבתו. לפיכך המונחים "אמנות" ו"פעילות אמנותית" מופיעים בתכנית בהקשר של התנסויות התלמידים בחומרי היצירה השונים ללא תלות בערכים אסתטיים. נהוג לכלול בפעילות אמנותית חמישה מרכיבים:

- א. תפיסה – זיהוי ואבחנה, הבחנה בין דמות לרקע, בין דומה לשונה;
- ב. תגובה – (פנימית וחיצונית) על פי הנטייה האישית;
- ג. יצירה – התנסות בהבעה בחומרי אמנות;
- ד. הפעלת מיומנויות – שימוש במכשירים, בכלים ובטכניקות;
- ה. התבוננות ביצירות קיימות.

תכנית הלימודים מביאה בחשבון את חמשת המרכיבים הללו כבסיס לגיבוש דרכי ההוראה והתוויית הפעילויות המוצעות. היא כוללת התנסויות ופעילויות בתחום האמנות החזותית הפלסטית, שיהיו חוויה מעמיקה ומעשירה לתלמידי החינוך המיוחד. לתלמידים אלה, כמו לתלמידי החינוך הרגיל, יש צורך להתנסות, להתבטא ולהכיר את עצמם ואת סביבתם. עקב הקשיים והמוגבלויות המיוחדים להם, צרכים אלה הם לעתים שונים מצורכי ילדים רגילים.

לדי החינוך המיוחד חווים התנסויות ברמה גופנית, ריגושת, תחושתית וקוגניטיבית. הם זקוקים להתנסויות אלה אף יותר מילדים רגילים ומפיקים מהן תועלת החיונית להתפתחותם. לפיכך חיוני לזמן לילדים אלה התנסויות מתאימות, לכוונם ולהדריך בהן. הבעיות המיוחדות לכל ילד עלולות להגביל את יכולת הביצוע שלו בתחומי

אמנות ספציפיים, או את מגוון החומרים או המכשירים שיוכל להשתמש בהם, אבל לכל ילד יש תמיד אפשרויות ודרכי הפעלה חלופיות, שבאמצעותן יוכל להתבטא.

יצירה והבעה באמנות הנם תחום ייחודי, במובן זה שלא מתבקשים תשובה אחת או ביצוע אחיד, אלא יש מרחב לסגנון ולטעם האישיים, לדמיון היוצר ולבחירה האישית. על כן יש מקום בתחום זה לכל בחירה ולכל עשייה בתוך המרחב העצום של הערכים האסתטיים, אך מתוך משמעת עבודה.

מגמת התכנית היא לטפח את הביטוי האישי של כל תלמיד על ידי חשיפת הכוחות הקיימים בו וסגולותיו המיוחדות והפעלתם באופן יעיל ומבוקר. המייחד תכנית זו הוא הדגש על דרכי ההפעלה בכיתה, כשהמטרה העיקרית היא לאפשר לילדים להתנסות בפעילות אמנותית על כל מרכיביה. התכנית מתמקדת באופני העבודה בחומרים **ללא תלות בתכנים**. דרכי העבודה המוצעות מתאימות לכל תוכן ונושא (סיפורי, עלילתי או תיאורי) ולעבודה חופשית.

בפרק "דרכי הוראה" נתאר את **אופי** הפעילויות המומלץ ואת חשיבות התאמתן לכל תלמיד ותלמיד וכן את אופני התאמת התנאים הטכניים-הארגוניים לפעילויות השונות. גם נבליט את חשיבות הקשר שבין המורה לתלמיד. טיבו ואופיו של קשר זה הם תנאי לנכונותו של התלמיד להגיע לכלל הבעה אישית ולהתמודדות עם המשימות על אף הקשיים.

אוכלוסיית היעד

התלמידים

אוכלוסיית היעד של תכנית זו היא הטרוגנית. התכנית מכוונת לקשת רחבה של תלמידים בעלי קשיים בתחומים השונים זה מזה במהותם ובחומרתם. מכאן התייחסותה לילדים בעלי דרגות שונות של יכולת. גם יש להביא בחשבון, כי חריגות תפקודית וקשיי למידה מלווים בבעיות רגשיות מיוחדות, שחשוב להתייחס אליהן. למרות האמור לעיל, ניתן להגדיר צורכי יסוד, המשותפים לכלל התלמידים, ולהתוות קווי עבודה המתאימים לכולם.

התכנית מתייחסת לאוכלוסיות התלמידים הבאות:

- ילדים לקויי למידה;
- ילדים הסובלים מעיכוב התפתחותי על רקע אורגני, סביבתי או רגשי;
- ילדים הסובלים מבעיות סנסומוטוריות: לקות שמיעה, לקות ראייה, נכות גופנית.

גיל אוכלוסיית היעד הוא 5-18 שנים. היכרותו של המורה עם הילדים ואבחון סוגי הקושי ורמות ההתפתחות מאפשרים לו התייחסות ספציפית לכל תלמיד וקביעת יעדים אישיים של פעילויות, המתאימים לתלמיד זה או אחר, החל במיומנויות יסוד וכלה בעבודות מורכבות.

איסטרטגיית ההוראה מתבססת על הבעיות הנובעות מקשיי התלמיד המסוים, הקבועים או הזמניים, ומתמקדת בטיפוח כוחותיו על אף מגבלותיו.

המורים

התכנית מיועדת לכל מורה ומחנך, החש עניין בתחום ההבעה באמצעות אמנות, למורי האמנות בחינוך המיוחד ולמורים אחרים בחינוך המיוחד, בעלי זיקה או הכשרה ליצירה בחומרים.

הנחות יסוד

1. תרומתן של הבעה ויצירה באמנות לחיי הפרט

לאומנויות יש נגיעה לחיי האדם; הן חלק אינטגרלי מתהליכי בחירה, למידה, עבודה והנאה.

הבעה ויצירה באמנות תורמות להתפתחות הכוללת של הילד. פעילות אמנותית בתנאים מתאימים תורמת לפיתוח כושרים שונים: קוגניטיביים, רגשיים, סנסומוטוריים וחברתיים.

2. הפעילות האמנותית – מקור הנאה

אחד ממאפייני ההתנסות בחומרים הוא ההנאה הרב־חושית והרגשית הנלווית לפעילויות היצירה. ההנאה המלווה את הפעילות היא אלמנט המושך את הילדים להתנסות ואף להתמודד עם הקשיים הכרוכים בעשייה.

עם זאת, ילדים רבים (בחינוך הרגיל ובחינוך המיוחד) סובלים מעכבות בכל הנוגע ליכולתם ליהנות מפעילות בחומרים. דרושה אפוא עירנות מצד המורה לעצם הבעיה ונקיטת דרכים, שיעוררו אצל ילדים אלה את יכולת ההנאה.

3. עידוד כוחות הגלומים בילד

ביטוי יצירתי משמעותי באמנות חושף ומטפח את הכוחות הגלומים בילד. הנאה המופקת מעצם העשייה ומהתנסויות חוזרות מוצלחות, שבהן הילד חווה את עצמו כבעל יכולת, תורמות כולן לחיזוק היכולות הבאות לידי ביטוי במהלך הפעילות ולשיפור הדימוי העצמי. התנסויות כאלה בכוחן לפצות את הילד על רגשות שליליים שהוא חש כלפי עצמו ולשפר את כושר התמודדותו עם מגבלותיו.

4. חידוד החושים, התיאום והשילוב ביניהם

פעילויות יצירה בחומרים מזמנות מגוון אפשרויות להפעלת החושים: גירוי החושים, חידודם והתיאום ביניהם. תיאום בין־חושי, מתרחש כאשר הילד מבצע באופן ספונטני התנהגות הסתגלותית לגרייה תחושתית. לשם כך הילד צריך להיות פעיל בסביבתו כשהדחף לפעול בא מתוכו.

5. מקומו של תהליך היצירה

תהליך היצירה הוא עניין חשוב בפני עצמו. עצם תחושת העשייה הוא בעל משמעות רבת. במהלך היצירה הילד חווה את עצמו כבעל יכולת, כפרט עצמאי, המסוגל לקבל החלטות, לבחור ולבטא את העדפותיו.

6. טיפוח הביטוי האישי

למרות המשותף, לכאורה, בהתפתחות הביטוי האמנותי (בעיקר הגרפי) אצל התלמידים כולם, עדיין יש הבדלי ביטוי אישיים בציור, בפיסול ובטכניקות האחרות. אלמנט זה מאפשר את טיפוח הביטוי האישי הייחודי לכל ילד.

7. פורקן ועידון

עצם העיסוק הספונטני (ללא תכתיב של נושא ועל פי בחירתו הבלעדית של הילד) מאפשר תיעול הדחפים לאפיקים יצירתיים המספקים את הילד. כך מתרחשת העברת אנרגיה מפעילות שלילית, הרסנית, עוינת ותוקפנית – לפעילות חיובית, המפצה את הילד. למשל: עבודה בחומר חרסיתי בגושים גדולים, מצריכה שימוש בכוח; השימוש בכוח מתועל אפוא בכיוון של בנייה.

8. מניפולציה בחומרים

התוצר של עבודת האמנות משקף הן את תוצאת פעילותו של הילד על החומר והן את תכונות החומר. העבודה מחייבת התייחסות לתכונות החומר, ומאפשרת לכל תלמיד, בקצב שלו לשוב וללמוד, בדרך של התנסויות חוזרות, המניבות בכל פעם אותה התוצאה. למשל: כיור בחומר חרסיתי בשיטת ההוספה מצריך תמיד אותה הלחיצה ואותו עיבוד של חלקים לשם חיבורם. מניפולציה בלתי מתאימה לא תביא לחיבור החלקים.

9. הבעה וארגון

העיסוק ביצירה מתייחד בין היתר באפשרות השילוב בין הבעה אישית ובין ארגון: באופן הבעה מסוג זה יש מקום לארגון הנובע מחשיבה ותכנון ומגיוס משאבים (קוגניטיביים, מוטוריים, חושיים, רגשיים) והתיאום ביניהם.

בעיות ספציפיות של תלמידי החינוך המיוחד בתחום היצירה

הקדמה

כל תכנית לימודים בתחום היצירה, שמטרתה להביא את התלמיד לידי הבעה אישית, איננה יכולה להיות אחידה. עליה להביא בחשבון את ההבדלים שבין הילדים. להבדלים אלה, הבאים לידי ביטוי ביצירה הספונטנית של ילדים רגילים, מתוספים אצל הילדים המיוחדים הבדלים הנובעים ממגבלותיהם. אצל ילדי החינוך המיוחד יש תחומים תקינים יותר ותחומים תקינים פחות. בשלבי התפתחותם של ילדים רגילים יש התאמה בין גורמים סנסו מוטוריים, קוגניטיביים ורגשיים. מרכיבים מסוימים בשלבי התפתחות אלה עלולים להיות פגומים אצל ילדי החינוך המיוחד. לעובדה זו יש השלכה על התוצר הסופי של הפעילות היוצרת, ולמראית עין הוא יכול להדמות לתוצר של ילדים בני גילים נמוכים יותר. המורה חייב אפוא לעקוב בקפידה אחר שלביו השונים של תהליך היצירה אצל ילדים אלה, לאתר את הקשיים המתגלים במהלך העבודה ולסייע בהתאם.

גישה למשימה

קשייהם של ילדי החינוך המיוחד נובעים לרוב מצירוף של מגבלות סנסומוטוריות, קוגניטיביות ורגשיות. מגבלותיהם הן עצמן עלולות לעמוד למכשול בביצוע משימות, או לגרום מלכתחילה לרתיעה מחשש של אי-הצלחה. תופעה זו מחריפה, כאשר הילד עבר התנסות שלילית קודמת. התסכול הנובע מכך עלול להחריף את בעיות ההתנהגות, עד כדי סירוב מוחלט להשתתף בפעילות. אם נצליח לעורר בילדים הנאה מעצם העשייה, יש להניח כי בד בבד יגבר ביטחונם ביכולת הביצוע שלהם, וכך איפוא התנסות חיובית אחת תוביל לשנייה – בבחינת חווייה מתקנת.

מגבלות הבאות לידי ביטוי בפעילות היצירתית

א. קשיים קוגניטיביים:

- קשיים בהבנת ההנחיות של המורה;
- כושר המְשָׁגָה מוגבל;
- קושי בהבנת קשר סיבתי, כלומר הבנה שמניפולציה מסוימת בחומר נותנת תוצאה מוגדרת (לדוגמה: גלגול חומר חרסיתי בין כפות הידיים מניב צורה עגולה);
- שיבוש בביצוע בגלל אי-התאמה של הטכניקה לחומר (לדוגמה: ניסיון למלא בצבעי לורדים דקים שטחים גדולים);

- קושי בהבנת מהלך הטכניקה המסוימת (לדוגמה: רצף העבודה בצבעי גואש, שהוא טבילת המכחול במים ואחר כך בצבע גואש והעברת הצבע לנייר, ולא טבילת המכחול בצבע ואחר כך במים והעברתו לנייר);
- גלישה אסוציאטיבית או שינוי כוונה באמצע הדרך;
- קושי ביזימה הן בתחום הרעיוני והן בתחום הביצועי;
- זלות ההבעה מפאת מיעוט מושגים וליקוי, או קושי בתרגומם של מושגים לדימויים חזותיים, או אי הבנת מושגים.

ב. קשיים סנסומוטוריים:

- קשיים בתחושת מגע (מישוש) בפעילויות המצריכות התנסות בחומרים וטקסטורות שונות (רגישות-יתר או חוסר רגישות), רתיעה מיוחדת מחומרים מסוימים;
- קשיים בתפקודים מוטוריים גסים;
- קשיים בתפקודים מוטוריים עדינים;
- קשיים בקואורדינציה (כגון תיאום יד-עין);
- קשיים בביצוע משימות, המצריכות מיומנויות יסוד (כגון הובלת כלי בכיוון הדרוש);
- קשיים בהבחנה חזותית: צורה, צבע, מרחב, תנועה;
- קשיים בהבנת מסר חזותי כתוצאה מהנ"ל;
- קשיים בתפיסת מרחב;
- שיבושים בלטרליזציה (שיבושים בשימוש יד ימין או שמאל).

ג. קשיים רגשיים או התנהגותיים:

- דימוי עצמי ירוד וחוסר ביטחון;
- רתיעה מפעילות, הימנעות ואף סירוב לפעול;
- שיבוש התנהגותי, שימוש תוקפני עד הרסני בחומרים ובכלים;
- סתמיות בפעילות (אי-התאמה למשימה המוגדרת מתוך אי-הבנה, הימנעות, או כל קושי אחר שהוזכר בסעיפים הקודמים);
- קשיים בתפקודים בין-אישיים (השתתפות או סירוב להשתתף בציור קבוצתי, תחרותיות-יתר עד הרס של יצירת הזולת);
- היפראקטיביות.

איכות הפעילות היוצרת

מעבר לקשיי ביצוע, הנובעים ממגבלותיהם של התלמידים, אחד המכשולים הקשים במיוחד הן לתלמיד והן למורה הוא הנטייה המקובלת של שיפוט התוצר במונחים ערכיים של "יפה", "לא יפה", "נכון", "טוב" וכדומה. מכשול אחר הוא הנטייה להשוות בין תוצר לתוצר ולשפוט באופן ערכי על פי השוואה כזו.

הבעיות שמנינו כאן הן בגדר מאפיינים כלליים בלבד של קשיי פעילות הבעה ויצירה בחומרים אצל תלמידי החינוך המיוחד. אנו מקווים, שהבהרת הגישה הכללית שהבאנו בתכנית זו וכן הצעת דרכי הוראה ופירוט המשימות יתרמו כולם להקלת המכשולים הצפויים במהלך העבודה.

מטרות

מבוא

מטרותיה של תכנית לימודים זו חופפות בחלקן את מטרותיה של תכנית הלימודים לכיתות הרגילות, דהיינו פיתוח יכולת ההבעה העצמית, רכישת מיומנויות, טיפוח גישה אסתטית, הרחבת עולם המושגים ושילוב תחומי לימוד שונים זה בזה. אך בעוד שבחינוך הרגיל נוטים להדגיש יעדים הקשורים לשפת האמנות ולדרכי העיצוב ולהישגים הנגזרים מהם, תכנית זו מייחסת חשיבות מיוחדת לנעשה **בתהליך היצירה עצמו ולניצולו של תהליך זה להרחבת אפשרויות היצירה**. כך אפוא מטרות התכנית גם נוגעות באפשרויות שמעבר לתוצר ה"אמנותי", הקשורות בקשייהם המגוונים של תלמידי החינוך המיוחד.

המטרות

1. היכרות עם חומרי אמנות פלסטית והתנסות בהם וביטוי עצמי באמצעותם;
2. חידוד התפיסה התחושתית – חוש הראייה, חוש המגע, החוש הקינסטטי והאינטגרציה ביניהם. פיתוח כושר האבחנה לשם ניתוח מידע הנקלט באמצעות החושים;
3. שכלול האינטגרציה של התפקודים הסנסו מוטוריים, הקוגניטיביים והרגשיים והשילוב ביניהם לשם ביצוע המשימה;
4. שיפור מיומנויות קוגניטיביות, כמו תפיסת רצף ותפיסת מרחב, הבנת קשרים בין סיבה לתוצאה, הבנת משמעותם של סימנים וסמלים תקשורתיים;
5. פיתוח הרגשת היכולת ורכישת ביטחון ועצמאות ושליטה באמצעי הביצוע. עם גדילת המיומנות סביר גם שתגבר המוטיבציה להתנסות נוספת ועמה תחושת הסיפוק והביטחון ביכולת;
6. פיתוח כישורים חברתיים, בעיקר בעבודה קבוצתית: פיתוח ערוצי תקשורת בין-אישית על ידי פעילויות המזמנות הזדדיות בד בבד עם השמירה על המרחב האישי של כל פרט. הפעילויות הקבוצתיות מעניקות למשתתפים בהן תחושה של השתייכות. דרגות השיתוף יכולות להשתנות מפעילות לפעילות;
7. הקניית היכולת לחוות חוויה אמנותית אסתטית באמצעות התבוננות ביצירות אמנות מקוריות ורפרודוקציות בתחומי האמנות השונים (ציור, פיסול, ארכיטקטורה, צילום, הדפס, איור לסוגיו) בנפרד ובמשולב.

דרכי הוראה: היבטים עקרוניים והיבטים מעשיים

1. יצירת אווירה של אמון הדדי

מוכנות התלמידים להתנסות בפעילות יוצרת תלויה בקיום אווירה של אמון הדדי בינם ובין המורה. אווירה זו נוצרת, כאשר קיימת פתיחות מצד המורה לחריגותו של הילד ונכונות לקבל בברכה את עבודתו כפי שהיא, גם אם התוצר סותר את ציפיות המורה. טוב שתיווצר אצל הילדים התחושה, שהמורה מקבל אותם על מגוון רגשותיהם, הנאותיהם וקשייהם בעבודת היצירה. "קבלת" התלמיד על ידי המורה היא משמעותית, כאשר יש לה ביטוי מעשי ביחסי הגומלין הנרקמים ביניהם, כלומר המורה מביע התעניינות בתלמיד, בעבודתו וברצונותיו ומשתתף עמו הן ברגשי השמחה והן ברגשי הכאב.

2. התייחסות לתלמיד היחיד

יכולת התייחסותו של המורה לפרט במסגרת הכיתתית היא מוגבלת מעיקרה. עם זאת, נציע כאן עקרונות של התייחסות לפרט, המבוססים על הבנה, על כבוד ועל תמיכה, עקרונות הישימים גם במסגרת הכיתה. נקודת המוצא של המורה בהכוונת התלמידים היא הכוחות והקשיים המיוחדים לכל תלמיד והערכה וכיבוד הייחודיות של התלמיד. כך אפוא המורה יניח בידי התלמיד אפשרויות בחירה והחלטה ואפשרות לגילוי דרכי הביטוי המיוחדות לו – העדפותיו, סגנונו, דעותיו ומחשבותיו. לעתים יסייע המורה לתלמיד לברר את האפשרויות השונות לביצוע המטרה שבה בחר. לא פעם בשלב הביצוע, מתוך הרגלי הערכה עצמית שלילית וגם בגלל אופן הביצוע הירוד ותוצאותיו, עלול התלמיד להגיע למסקנות מכשילות ולא לנסות ולחפש דרכי שיפור נוספות. במקרים אלה נועד למורה תפקיד פעיל – היכרותו עם הילד והכרת מידת כוחותיו, תסייע לו להנחות את הילד בשתי פעולות רצופות:

- לחקור ולנמק במידת האפשר מה שבעיניו נראה ככישלון;
 - לחפש דרכים חלופיות, שיובילו ליתר הצלחה בפעילותו.
- תמיכה פעילה בילד ובפעילותו, עוזרת לו לעבור לשלבי יצירה מתקדמים יותר.

3. מעורבות המורה במהלך העבודה

תנאי לחשגת מטרות התכנית הוא מעורבותו של המורה במהלך הפעילות. היות שקיימים פערים בין יכולות שונות של אותו תלמיד, והיות שהתוצר המוגמר מסתיר לרוב את השלבים שקדמו לו, המורה חייב לשים לב למתרחש בעת תהליך היצירה.

לדוגמה: פער בין יכולת טובה לצייר בעפרונות ציור תיאורי בקווים ובין יכולת ירודה להשתמש בצבע לח לאותה מטרה. אם ילד זה ישתמש בצבע לח לציור תיאורי בעל פרטים רבים – התוצר יראה ככישלון.

תצפית מיומנת בתהליך היצירה תגלה את הכוחות הגלומים בכל תלמיד ותלמיד, אף אם אינם באים לידי ביטוי בתוצר המוגמר. כך גם יתבררו חלק מהסיבות לרמת תוצר לא מספקת. בעצם המעקב אחר התהליך תורם המורה תרומה נחרצת לטיפול כוחותיו של התלמיד ולניצולם לשיפור התחומים הפגועים.

מעקב כזה מאפשר למורה להציע שינויים בעת הפעילות. המורה יבדוק את מידת התאמת הטכניקה לתלמיד ויוכל להציע לשנותה, או שיייע מעשית מבחינה טכנית. למשל: המורה ידגים את אופן אחיזת המכשיר, ישנה את תנוחתו של התלמיד, יעבירו לסביבה שקטה יותר וכדומה.

תלמידים שמתקשים לשמור על הניקיון, ישתמשו בסינר עם שרולים או בחלוק עבודה, מה שיפטור אותם מהחשש להתלכלך.

תלמידים עצורים והססנים זקוקים לעזרה אקטיבית של המורה עד כדי השתתפות פעילה. הכוונה היא לפעילות משותפת של מורה ותלמידים, במטרה לסייע להם ולהפחית את חששותיהם; **אין הכוונה ל"תיקון" עבודתם מבחינה אסתטית על ידי המורה.**

בעת הפעילות המורה ישים לב לרגשות המתעוררים אצל התלמידים, הן רגשות חיוביים והן רגשות שליליים של דחייה וכדומה. אם התלמיד מסרב להשתמש בחומר או בטכניקה כלשהם, המורה ינסה לאתר את סיבות הסירוב. עם זאת, יש לכבד רתיעה מצד הילד ואין לאלצו לעבוד בניגוד לרצונו.

4. התאמת המשימות לתלמידים

כדי להגביר אצל התלמידים את המוטיבציה ליצירה ספונטנית, מומלץ להציע להם פעילויות, שראשיתן היא בהתאמה עם כוחותיהם הידועים והמשכן הוא בהצבת אתגרים הולכים וקשים. כך יפתח כל תלמיד אמון בכוחותיו בדרך של התנסות הדרגתית. נקודת המוצא היא פיתוח התנסויות, שהתלמיד יכול ורוצה להשתתף בהן – התנסויות שמתאימות לו ומבטאות את כוחותיו. הבעיות המיוחדות לכל תלמיד יכתבו בהמשך הפעילות את הדרכים להתגבר על מגבלותיו או לקבלן, כלומר להשלים עם קיומן כשאי אפשר להתגבר עליהן.

כדי להקל על התלמידים, יש לפרק את המשימות לשלבים ולהציג בצורה הדרגתית. לדוגמה: לעתים יש לפרק עבודת גזירה ליחידות קטנות, כדי להקנות שלב-שלב את מיומנות הגזירה.

הפעילות תתוכנן כך שתספק הזדמנויות להצלחה. על כן רצוי בתחילה לתת לתלמידים משימות קצרות, מוצגות ברצף, בנויות זו אחר זו. ההנחיות תתמקדנה ככל האפשר בהקניית הטכניקה והמיומנות, בעוד שעצם היצירה תהיה כולה בהתאם לבחירתו ולרצונו של התלמיד.

ההתערבות נועדה יותר מכל לסייע לביצוע, ובעקיפין לסייע לעצמאות ההבעה של התלמיד. רצוי לתזור על לימוד הטכניקות ויישומן בנושאים שונים ובווריאציות שונות, כדי להבטיח תהליך למידה משמעותי, שיתבטא גם בתחומי התפתחות נוספים של התלמיד.

איננו מעודדים פעילויות, שיש בהן למידה מועטה ושאינן תורמות להתפתחות ולצמיחה. על כן המורה יימנע מפעילויות המתבססות על "טריקים", אף אם אלה מפיקים תוצר מוגמר ואסתטי, ויתמקד בפעילויות שהתלמידים יכולים לנצל לשיפור תפקודם הכולל ולהרחבתו. יש טכניקות המבטיחות תוצר יפה ואסתטי; באלה אפשר להשתמש כל עוד שהתהליך הוא בשליטת התלמיד. לעומת זאת איננו ממליצים על טכניקות, שמבוססות על "פלא" ושמהאפשרות לילד "לברוח" מאחריות לתוצר. באלה אפשר להשתמש, כדי לגרות את התלמיד להמשיך ולפתח את העבודה. לדוגמה: קיפול נייר, שנצבע בכתמי גואש והנותן צורות סימטריות אקראיות, יכול להוות התחלה של משימה, אך לא פעילות בפני עצמה. לעומת זאת קיימת טכניקה דומה, שבה התלמיד מוביל כתמי גואש על נייר או על קרטון, ויש קשר בין תנועותיו וכיוון הובלת הצבע. פעילות זו מניבה תוצר אסתטי, אשר נעשה בשליטת הילד, ואשר קשור לתהליך הזאת הנייר על ידו. הילד צריך להיזהר, שכתמי הצבע לא יגלשו מתחומי הנייר, ובהדרגה הוא מפתח שליטה בתנועת הצבע. כאן הפעילות כולה מבוססת על תרגום תנועותיו לכתמי צבע בצורה מבוקרת, ואין כאן תוצר אקראי.

5. בחירת הפעילויות והחומרים

בתכנון הפעילויות המורה יצא מתוך הנחה כללית, שהתלמידים הם בעלי יכולת תקינה במרב התחומים ושיש להם אפשרות לגבור על מגבלות מסוימות. הנחת יסוד זו אף אם אינה נכונה, היא מרחיבה את האפשרויות ומזמנת הפתעות למורה ולתלמידים גם יחד. רק כאשר מתברר, שמגבלה מסוימת אינה מאפשרת לתלמיד לפעול בטכניקה זו או אחרת, יש לסגת מן הניסיון בזהירות רבה מבלי לעורר בתלמיד הרגשת כישלון.

בחירת החומר לפעילות תותאם ככל האפשר לקבוצה הספציפית, הן מבחינת הגיל והן מבחינת המוגבלות. גם יש לזכור, שכל פעילות הבעה ויצירה בחומרים מחייבת התייחסות לתכונות החומר שבו עובדים, התכונות הכימיות, הפיזיקליות וההבעתיות.

יש אפוא להתאים את החומרים (על פי תכונותיהם) לאופי הפעילות. לדוגמה: לכיסוי שטחים גדולים בצבע יוגשו צבעי גואש או צבעי אצבעות ולא לורדים דקים. המורה יעמיד לרשות התלמידים את הכלים והחומרים המיועדים לפעילות, ולא יגיש באותה עת חומרים שאינם מתאימים לפעילות המתוכננת. מבחר האמצעים האמנותיים יהיה מגוון, כדי למשוך את התלמידים ולגרות אותם לפעילות וכן כדי לאפשר התאמה לצרכים ולהתעניינות המיוחדת של כל תלמיד ותלמיד.

מבחר חומרים, המוגש מתוך שיקול דעת, יסייע לתלמיד בקניית שליטה במרב החומרים והטכניקות, לשם העשרת יכולת הביטוי שלו. כל הטכניקות ניתנות לשכלול. ככל שהילד מתנסה יותר בחומר מסוים, הוא ייטיב ליישם טכניקות נוספות נלמדות או פרי המצאתו באותו החומר (למשל: עבודה בגירי שמן – ניצול שטח לעומת קו, כיסוי שטחים באמצעות הצד הרחב של צבע והוספת ציור קווי עליו; צבעי גואש – ניצול אטימות הצבע, יכולת הכיסוי של צבע בצבע אחר, השקיפות שלו, השילוב בין שקוף ואטום ואפשרויות ערבוב הצבעים).

6. תכנון מקום הפעילות

תנאי עבודה נאותים, ארגון המקום כהלכה והכנת השיעור הם ערובה להצלחת השיעור. במיוחד כשהמדובר בתלמידי החינוך המיוחד יש להקפיד על ארגון החדר, על מספר המשתתפים ועל תכנון הפעילות מראש. הארגון הטכני והסדריים הקשורים בשמירת חומרי האמנות והשימוש בהם צריכים להיות ברורים וקבועים. על ידי כך גם מקלים על התלמידים את ההתמצאות וגם חוסכים זמן ומרץ על חיפושים, המנתקים את התלמיד מעצם הפעילות. קביעות והתמצאות הם גורמים מסייעים לתחושת הביטחון של התלמידים בעבודה.

רצוי אפוא להניח את החומרים והכלים במקומות קבועים ומוכרים, בעלי גישה נוחה, ולאפשר בכך לתלמידים להשתמש בהם באופן עצמאי. רצוי לרכז את החומרים והכלים במוקדים ולהקנות לתלמידים מיומנויות ואחריות לבחור מביניהם את הדרוש ליצירה.

המקום המומלץ לפעילות הוא חדר אמנות, שבו יש ברג, כיור, מקומות אחסון לחומרים ולכלים וכן לאחסנת עבודות. רצוי לדאוג לשולחנות ולכיסאות מתאימים, להתקין לוחות על הקירות (לציור מאונך) ומתקני ייבוש לציורים. מוקדי העבודה יהיו על פי סוג חומרי הפעילות ליחידים או לקבוצה, כמו למשל: מוקד חימר, מוקד ציור בצבעי גואש, מוקד ציור בצבעים יבשים, מוקד לעיצוב חומרי תעשייה וחומרים מן הטבע ומוקד לשילוב יצירה בחומרים שונים. בכל מוקד יהיו כללי עבודה ברורים

המיוחדים לו. כשאין חדר אמנות, והפעילות מתקיימת בכתה רגילה, מומלץ לארגן אותה באופן דומה ככל האפשר. חשוב שהמורה יקפיד על כך, שמרחב העבודה של התלמיד יהיה מוגן מפני הפרעה של שאר התלמידים. ארגון עבודה כזה יסייע למורה להקנות לתלמידים הרגלי עבודה קבועים, שימנעו בזבוז חומר והשחתת כלים (לצד חופש השימוש המרבי) וכן נזק או הטרדה לתלמידים אחרים ולסביבה בכלל.

7. תכנון זמן הפעילות

א. מועד הפעילות

אין מועד שהוא אופטימלי עבור כל התלמידים; יש תלמידים ששעת הבוקר היא אופטימלית עבורם, שעה שהם רעננים, ולתלמידים אחרים, אקטיביים מאד, יתאימו שעות הצהריים. אלה הם הבדלים משמעותיים, בעיקר אצל ילדים המקבלים תרופות בקביעות. גם ניסיונו של המורה ינחה אותו בהתאמת מועדי פעילויות לתלמידים מסוימים. התאמה זו מחייבת לעיתים לחלק את הכיתה לקבוצות עבודה.

ב. משך הפעילות

משך הזמן הדרוש לפעילות יצירתית שונה מילד לילד. הזמן העומד לרשות כל תלמיד אכן שווה לכאורה, אך יכולת ניצולו שונה מתלמיד לתלמיד. ביצוע איטי, קשיים וחזרות רבות יחייבו הקצבת זמן שונה לכל תלמיד ותלמיד. המשימה גם צריכה להיות מותאמת ליכולת הריכוז של התלמיד, ליכולת ההתמדה במשימה וליכולת לדחות סיפוקים (כשהמדובר בעבודות שנמשכות שיעורים מספר). לעתים רצוי ליצור קבוצות על פי מה שמתברר כטווח הזמן האופטימלי לקבוצה זו או אחרת. המורה יהיה מודע אפוא לחלוקה יעילה ומותאמת של הזמן, המביאה בחשבון הן התעמקות בתהליך היצירה לתלמידים הנוטים לכך והן סיום העבודה בשלב שהתלמיד מחליט עליו. מומלץ להקציב זמן בסוף השיעור לשיחה על התהליך ועל התוצר. שיחה זו תהיה פתוחה – תלמידים יוכלו לספר על הציור (או כל טכניקה אחרת), על דרך העבודה, על קשייהם, הצלחותיהם, הנאותיהם וכדומה.

8. פעילות בקבוצה

רמות השיתוף:

- א. עבודה אישית, המתבצעת בנוכחות תלמידים אחרים, שאף הם פעילים, כל תלמיד בשלו. עבודה כזו נחשבת במובן ידוע לעבודה קבוצתית, שכן יש בה השפעה הדדית. עם זאת אפשר להנחות בה כל ילד בצורה המתאימה לו.
- ב. עבודה שתחילתה באופן אישי (כל תלמיד יוצר על מצע משלו) וסיומה פעילות משותפת, שבה מצרפים את כל העבודות ליצירה אחת.
- ג. עבודה קבוצתית ברמת שיתוף מרבית, שבה כמה תלמידים עובדים יחד על גבי מצע משותף.
מאחר שלכל ילד בקבוצה מגבלות וחריגויות משלו, עלול הדבר להרתיע ואף להכשיל את הפעולה הקבוצתית. פתרון חלקי לבעיות אלה הוא סוג ההנחיות ואופן העברתן לתלמידים תוך עירנות מוגברת מצד המורה ואומדן אפשרויות התגובה השונות מצד התלמידים. עבודה קבוצתית על מצע משותף אינה מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי הפעלה, הבא לפתח את כישוריהם החברתיים של התלמידים.

ארגון הקבוצות:

גודל קבוצת העבודה יהיה בהתאם לפעילות. עצם השוני בין תלמידיה של כיתה אחת עשוי לחייב חלוקה לקבוצות. אין זאת אומרת, שיש לשאוף לקבוצות הומוגניות מבחינת סוג המוגבלויות של משתתפי הקבוצה; לעתים קבוצה הטרוגנית עשויה להיות גורם מפרה.

בניית יחסי אימון וכבוד הדדי בין ילדי הקבוצה:

כל עבודה קבוצתית מצריכה "חוקת משחק". חוקה זו תנוסח לפני תחילת העבודה על ידי המורה ותגביל במידה מבוקרת את פעילותו של היחיד, אשר עלולה להיות עוינת והרסנית לעצמו ולאחרים. שמירה קפדנית על חוקים ברורים בין ילדי הקבוצה היא תנאי לפיתוח מוכנות לתקשורת בין-אישית. ההנחיות לתלמידים תהיינה מכוונות להגדרת תחום אישי בתוך הקבוצה, כדי שההדדיות תיהפך לגורם חיובי בעיני הילדים ותפחית את הדחף לבטל את האחר. השתתפותו של היחיד בקבוצה בתנאים כאלה מעממת אותו באופן חיובי עם הזולת ומאפשרת לו להמיר נטיות של עוינות – בהשתתפות בונה.

9. אחסון עבודות התלמידים

חשוב להסדיר מקום אחסון לעבודותיו של כל תלמיד (למשל תיק לצוירים, קופסה לעבודות תלת־ממדיות, או תא אישי בכיתה). בצד תרומתו של אוסף כזה לתחושת הכבוד וההערכה של התלמיד, הוא גם מצביע על דרך הלמידה האישית שלו ומהווה אופן מעקב אחרי התקדמותו (נוסף למעקב בכתב, שהיינו ממליצים למורה לבצע).

10. הערכת התוצר והתהליך

הפעילות היצירתית של תלמידי החינוך המיוחד אינה פעילות למידה שגרתית. על כן הישיגיה אינם נמדדים על פי התוצאה. שלא כמקובל במקצועות אחרים, אין כאן מקום למדידה שמתלווה לה ציון.

הערכת התוצר בתום העבודה תינתן בעיקר בתגובה לבקשתו של הילד ותביא בחשבון את התמורות שחלו במהלך העבודה. ההערכה תיעשה בדרך של שיחה עם התלמיד. חשוב ביותר לברר עם התלמיד, מהם החלקים המספקים אותו ומה החלקים שהוא אינו שבע רצון מהם. מטרת השיחה היא להביא את התלמיד להצביע בעצמו ביתר פירוט על קשייו במהלך העבודה. כך יוכל המורה לעזור במתן עצה ואף בהדגמה של פתרונות טכניים. המורה יוכל להציע דרכי עזר יעילות, להימנע ממתן שבחים סתם ובד בבד לשחרר את התלמיד מתחושה של כישלון, העלולה לגרום לו תסכול נוסף, ליצור דימוי עצמי ירוד וקשיים בתקשורת בין־אישית.

שיחה עם התלמיד צריכה להיות מכוונת לשלב ההתפתחות שבו הוא נמצא. למשל: אצל תלמיד שנהנה עדיין מתנועתיות בציוור, תתמקד הערת המורה בין השאר בתנועות שיצרו את הקווים בציוור.

הדגשנו את העידוד והתמיכה שיש להעניק לילד; בהקשר זה חשוב אפוא להפריד בעת ההערכה בין היוצר לבין התוצר. המסר לילד צריך להיות, שאם אמנם התוצר הוא בלתי מוצלח, המדובר רק בעבודה הספציפית או בחלקים ממנה – אך לא בתלמיד: התוצר הוא שמחייב שיפור או תיקון או עשייה מחדש. חשוב מאד להעמיד דברים ברוח זו, כדי למנוע תחושת כישלון אישי ועם זאת לעודד את הרצון לשפר. בעת ההערכה המורה יכול להצביע על המיוחד בעבודתו של הילד וללמד אותו לחפש ייחוד בעבודות אחרות שלו ושל זולתו.

11. תצוגה

מומלץ להציג את עבודותיהם של הילדים בכיתה ובמקומות אחרים בביה"ס. תצוגת עבודות מעוררת את מודעות הילדים להישגיהם ומגדילה את הנאתם והערכתם העצמית. יש לתלות או להניח את העבודות במקומות שהילדים יוכלו לראותן. צריך לבחור מקום, שבו יוצגו עבודות **כל** הילדים.

התצוגה תיעשה על פי תור; המורה יתלה עבודות על פי שיקוליו או בתיאום עם הילדים. דרך נוספת היא לאפשר לתלמידים לבחור את העבודות לתצוגה ולשתפם בתליית העבודות או בהצבתן. השיקולים לא יהיו בחירת ציור "יפה", גדול או גמור, אלא שיקולים שעיקר כוונתם לעודד, לשמח ולרגש את הילדים. המורה יציג עבודות של **כל** התלמידים בתחלופה גבוהה. יש להעביר לילדים את המסר, שעצם התצוגה איננה עדות להישגיות, אלא עדות לפעילות.

כאשר ילדים מסרבים להציג את עבודותיהם, יש לכבד את רצונם ולהימנע מכך. עם זאת, יש לנסות ולברר את פשר התנגדותם ולהציע להם הזדמנויות נוספות.

12. התנסות המורה

המורה המציע חומר או טכניקה כלשהי, צריך להיות מנוסה בהם. רק כך יוכל להיות שותף בהרגשה ובהתמודדות, המלווים את העשייה. ההתנסות היא תנאי לאמפתיה של המורה עם התלמיד כל משך הפעילות ולהבנת המאבקים המתלווים לה. רק כך יוכל המורה להתכונן לקשיים ולתגובות של התלמידים.

* *

*

בכתיבה על התנסויות ולימוד חווייתי יש לעתים קושי למצוא את המונחים המתאימים לתיאור העשייה החווייתית. על כן יש לראות תכנית זו כתמצית וכציוני דרך למורה ולא כהדרכה מפורטת. המורה מוזמן לנסות את הפעילויות, לשחק עם החומרים והרעיונות ולהיות יצירתי ופתוח בהפעלת התכנית ובהתאמתה לתלמידיו.

חלק ב

מבוא

חלק ב' של תכנית הלימודים הוא החלק היישומי. כלולים בו מידע על אמצעים אמנותיים, על מושגים ומרכיבים בשפה החזותית ודוגמאות להתנסויות. חלק זה ערוך על פי אופנויות עבודה* באמנות, שהן: ציור ורישום בצבע יבש; ציור בצבע לח; הדפס; קולאז'; כיור ופיסול; צירוף, בנייה ועיצוב; צילום. המושג "אופנות עבודה באמנות" פירושו מדיום אמנותי, הכוונה היא לצירוף של טכניקה, חומר ועקרונות אמנותיים לשם ביצוע עבודה באמנות. הגדרה כזו משקפת ראייה רחבה ועמוקה יותר מאשר קישור עבודה באמנות עם ענייני טכניקה בלבד. הטכניקה היא רק אחד ממרכיבי היסוד, השותפים בתהליך עבודת אמנות במדיום מסוים. תהליך העבודה קשור גם בידע על איכויות של חומרים ועל זיקתם לצורה, לתוכן וליישום העקרונות האמנותיים – כל אלה הם אמצעים ליצירה ולהבעה.

אופנויות העבודה שבתכנית הן בסיסיות ומתאימות לילדים ברמות שונות של התפתחות.

כל אופנות מופיעה כפרק נפרד. בכל פרק כלולים:

א. תיאור האופנות, חומרים, כלים ורציונאל המסביר מדוע ראוי ורצוי לזמן אותה לילדים.

ב. פירוט של מושגים, תופעות, מיומנויות ומרכיבים צורניים בשפה החזותית, הקשורים לכל אופנות עבודה. בכל עבודת אמנות משולבים מרכיבים צורניים ומרכיבים תכניים. את המרכיבים התכניים יבחר ויקבע התלמיד, לעומת זאת הכרתם של מרכיבים צורניים ולמידתם היא עצמה יכולה לשמש למורה יעד הוראתי לפעילות אמנותית. הצבת יעדים הקשורים בלמידת שפת האמנות אינה סותרת את המטרות הרשומות בעמ' 12, שחשיבותן עקרונית; היא רק מוסיפה עליהם הדגשים, הקשורים לתהליך יצירה זה או אחר.

ג. מבחר דוגמאות להתנסויות אפשריות.

* אופנות עבודה באמנות – מושג שטבע א' אייזנר בכתביו בנושא תכניות לימודים באמנות (Modes of Art) מונח מקביל באנגלית הוא Medium.

הדוגמאות להתנסויות מובאות בסדר מסוים. אך סדר זה אינו מחייב, שכן הלימודים נושאים אופי של התנסות מצטברת, שבמהלכה אפשר להקנות לתלמיד בהדרגה מיומנויות, אשר יקלו עליו לממש את כוונותיו ולהביע את עצמו.

אין הכרח למצות את כל הפעילויות המוצעות. המורים יבחרו על פי שיקוליהם את אלה המתאימות לתלמידיהם ויתמקדו בהן. ההתנסויות הרשומות הן, כאמור, בגדר דוגמאות בלבד ואינן כוללות את כל הוריאציות הרבות האפשריות. גם הרצף והסדר של הפעילויות נתון לשיקול דעתם של המורים ויכול להיות שונה מזה המופיע בתכנית. הרצף גם יכול להיקבע במהלך העבודה על פי התפתחות הפעילות.

המורים והתלמידים מוזמנים להשתמש בצירופים שונים של טכניקות וחומרים, הבאים בתכנית בנפרד, שכן אפשרויות היצירה הן רבות ומניחות מרחב רב לגיוון ולהמצאות.

1. ציור ורישום בצבעים יבשים ובאמצעים קוויים אחרים

ציור ורישום הם מכלול אפשרויות הביטוי בעפרונות, בפחם, בעטי לבד, בגירי שעווה שמנוניים רכים, בגירים יבשים ובכל אמצעי קווי אחר (למשל חוטים). מצע הציור הוא נייר מסוגים שונים (בגדלים, בצורות ובצבעים שונים), בד, עץ, אבן, או חומרים אחרים. ציור ורישום הן פעילויות גרפיות ראשוניות אצל רוב הילדים ומהוות ביטוי אמנותי טבעי ובסיסי. ציור בגיר, בעיפרון או בעטי לבד מאפשר ביטוי בקו, בשטח ובצבע. הוא מתאים לשרבוט, להתנסויות קוויות אחרות ולציור תיאורי.

גירי שמן וגירי שעווה

גירים אלה מתאימים לילדים צעירים כבר בשלבי השרבוט הראשונים הן כאמצעי קווי וכאמצעי למילוי שטח והן לשילוב בעבודות מחומרים שונים, כמו בד וקרטון. גירי שמן וגירי שעווה הם הצבעים הידועים בשמותיהם המסחריים (צבעי פנדה, צבעי רינגו ועוד). צבעים אלה קיימים בשוק בדרגות שונות של רכות וקושי ועובי, גוניהם עזים והם נוחים לשימוש. הגירים העבים נוחים לאחיזה, ורק אחרי שהילדים קונים שליטה טובה יותר בשרירי היד הקטנים, הם יכולים להשתמש גם בגירים דקים יותר. קיימים גירי שמן קשיחים ללא נייר עטיפה; אלה פחות שבירים וניתן לחדדם. רצוי לספק לילדים מבחר של גוונים, לפחות שנים עשר. סוגי נייר – לגירי שמן מתאים כל נייר, כולל נייר בעל טקסטורה. תוך כדי התנסות הילדים עצמם מגלים דרכי שימוש רבות בצבעים. חלקם מתחילים בציור קנוי מיתאר ובהגדרת הצורות שהם רוצים ליצור. אחרים ממלאים שטחים בצבעים. הילדים מגלים, שלחץ חזק מניב אפקט כהה, בעוד שלחץ פחות יוצר אפקט בהיר, וכן שצבע על גבי צבע מפיק גוון חדש, או שלבן על גבי צבע מקנה לצבע בהירות וגוון חדש. הילדים לומדים, שאפשר להשתמש בצבע באופן לא שגרתי, למשל לצייר בגיר לכל אורכו ולא רק בעזרת החוד (לשם כך יש לקרוע את הנייר העוטף את הצבע).

ציור ורישום – מרכיבים בשפה החזותית

הכרה ולימוד של המרכיבים המפורטים כאן, כולם או קצתם, יכולים לשמש יעדים להוראה המתלווים למטרות הכלליות ולתכני הפעילויות:

- ביטוי חופשי בקו, בשטח ובצבע;
- הכרת איכויות הקו;
- הכרת צבעים וגוונים;
- הכרת צורות גיאומטריות וצורות אמורפיות;
- שליטה במיומנויות של גיוון על ידי צביעה בשכבות;
- הפקת איכויות צבעוניות על ידי מיחוי, חריטה או שפשוף;
- ארגון קומפוזיציות תיאוריות ומופשטות;
- ציור תיאורי עם שימוש בסמלים תקשורתיים;
- שימוש באמצעים משולבים, למשל גירי שמן בשילוב חומרים אחרים (כמו גואש).

דוגמאות להתנסויות

- התנסות בצבע על פי נושא תוכני או ללא נושא מוגדר, התנסות שמדגישה: איכויות קו, צביעה על צד הגיר, ניירות בצורות ובגדלים שונים.
- הכרת מגוון מצעים: ציור על נייר בעל צורה בלתי שגרתית ועל כן מתאים ליצירת קומפוזיציות מגוונות (עיגול, רצועת נייר ארוכה וכדומה).
- תרגילים לעידוד התלמידים להתחיל בעבודה:
- * המורה מתחיל קו כלשהו על גיליון, וכל תלמיד ממשיך את הקו כרצונו, באופן חופשי.
- * התלמידים בוחרים תמונה מעיתון – תמונת חפץ, דמות או כתם. הם גוזרים או קורעים את התמונה ומדביקים אותה על הגיליון וממשיכים בציור אישי וחופשי.
- * התלמידים מציירים קו כלשהו מבלי להתבונן בנייר. אחר כך הם מתבוננים בקו המצויר וממשיכים אותו באופן אסוציאטיבי. תרגיל זה אפשר לבצע בעיניים עצומות, אך אם עצימת עיניים מעוררת חרדה בתלמיד, מציעים לו למקד את מבטו בנקודה כלשהיא בסביבה בעת שהוא מצייר את הקו.
- מיחוי: שחיקת הגירים על גבי טקסטורות שונות, המכוסות בנייר דק. מזמנים עצמים וחפצים שטוחים בעלי טקסטורות מגוונות, מניחים עליהם נייר ומעבירים את הגיר על הנייר. ניתן להזיז את הנייר בכיוונים שונים, להחליף צבעים ועל ידי כך לקבל תוצאות שונות.

- ועוד מיחוי: שפשוף גירי שמן על משטח שהוכן קודם מנייר דבק פלסטי. בפעילות זו מציירים תחילה קווי דבק פלסטי על גיליון נייר (משתמשים בבקבוקונים בעלי פייה זעירה). כשהדבק מתייבש, מניחים על גבי הנייר נייר אחר דק ומשפשפים את גירי השמן לקבלת המרקם שיצרו צורות הדבק. דרך אחרת לקבלת מרקם היא להדביק חבל לנייר, להניח עליו נייר נוסף ולשחוק עליו את הצבע.
- שכבות צבע: מציירים בגירי שמן על נייר ואחר כך מכסים את הציור בצבעי גואש. סופגים את עודף הצבע במפית נייר. החלקים שנצבעו בגירי שמן נחשפים, שכן הם דוחים את צבע הגואש.
- "נייר העתקה צבעוני": צובעים נייר בצורה מסיבית, הופכים אותו על גבי נייר אחר ומציירים בעט כדורי על צדו ההפוך של הנייר הצבוע; מהחריטה מתקבל ציור קווי צבעוני על הנייר התחתון.
- חריטה: מכסים נייר בצבעים בהירים ועליהם צובעים בצבעים כהים. חורטים בעט כדורי או בראש של מסמר על גבי הצבע ומתקבל שילוב של ניגודי צבעים וצורות תוך גילוי וחשיפה של הצבעים הבהירים.
- התנסות במשימות קבוצתיות למטרות הבעה או קישוט, או עיצוב חומר חזותי לנושאים שונים או לפרוייקטים בית ספריים ועוד - תוך שימוש במגוון האפשרויות המובאות לעיל.

גירים צבעוניים יבשים

ציור בגירים יבשים יוצר אפקטים השונים מאלה המתקבלים מגירי שמן. אפשר לעטוף את הגיר בנייר אלומיניום, אם התלמידים אינם אוהבים את מגע אבקת הגיר. לשמירת העבודה לאחר סיומה כדאי להשתמש בפיקסטיב (חומר התזה משמר).

דוגמאות להתנסויות

- טבילת הגירים בתמיסת סוכר (המסת 2 כפות סוכר בכוס מים במשך כחצי שעה). תמיסת הסוכר מעניקה גוון עמוק יותר לגירים ומונעת את התפוררותם. מציירים בהם על נייר לבן או על נייר צבעוני.
 - גירוד הגיר בסכין קהה והעברת השבבים אל הנייר באצבע רטובה. בשיטה זו אפשר ליצור צורות ומרקמים רבים.
 - גירוד הגירים והעברת השבבים למשטחים המכוסים בדבק, שהוכנו מראש על הנייר.
 - ציור בגירים ישירות על נייר זכוכית.
- אפשר "להדפיס" ציורים מנייר הזכוכית אל נייר רגיל: מציירים בגירים על נייר זכוכית, מרטיבים נייר רגיל אחר, מניחים אותו על נייר הזכוכית המצויר ומרימים את הנייר. מתקבלת הדפסה מנייר הזכוכית על גבי הנייר הרטוב.

עטי לבד (לורדים או טושים)

לורדים או טושים הם שמות מסחריים של עטי לבד, הספוגים בצבעי דיו בגוונים שונים. עטי הלבד הם אמצעי קווי מתחום הרישום (ולעיתים משתמשים בהם גם למילוי שטחים).

עט לבד יוצר אפקט תזק ומידי על הנייר, לכן הוא מתאים במיוחד לתלמידים הסובלים מקשיים מוטוריים ומבעיות ראייה. אולם דווקא אפקט זה עלול לגרום להגברת אי-השקט אצל תלמידים הסובלים מהיפראקטיביות או מבעיות רגשיות, שיש בהן סימפטום של אי-שקט. לאלה רצוי לעתים לתת גירי שמן או עפרונות צבעוניים ולא עטי לבד. לתלמידים בעלי קשיי ויסות (למשל בשרירי היד) עדיף לתת עטי לבד בעלי חוד מעוגל, העמידים יותר ללחיצות חזקות.

חשוב שיהיה בנמצא מבחר גדול של גוונים ועוביים. הצבעים העדיפים לשימוש בכיתה הם על בסיס מים; אלה אינם רעילים וניתנים להסרה. עטי לבד על בסיס כוהל מתאימים לעבודות מיוחדות, כמו צביעה על שקף, על זכוכית, על בדים או על משטחים מיוחדים אחרים. בצבעים אלה די בלחיצה קלה מאוד כדי לקבל את האפקט הרצוי. עטי הלבד העבים מתאימים לציור קווי ולמילוי שטח ואילו עטי הלבד הדקים מתאימים לציור קווי או לפרטים קטנים.

יש עטי לבד המכתימים בגדים ורהיטים, ועל כן כדאי שהתלמידים ילבשו סינרים ושולחן העבודה יכוסה (בעיתונים או בכל כיסוי אחר).

דוגמאות להתנסויות

- ציור חופשי הבעתי.
- התנסויות חופשיות בעטי לבד על ניירות מסוגים שונים, על נייר רטוב, על גבי מצע מחומרים שונים (ניילון, מראה, זכוכית, שקף, פורמאיקה, חרסינה ועוד), בגדלים ובצבעים שונים.
- התנסויות ברישום ובסרטוט בעזרת כלים: סרגלים שונים, דגמים מוכנים וחפצים אחרים שניתן לסרטט בעזרתם. בהמשך הפעילות מומלצת בניית קומפוזיציות מופשטות, תיאוריות או קישוטיות.
- סרטוט צורות גאומטריות ואמורפיות והשלמתן באופן חופשי על פי אסוסיאציות אישיות.
- תוספת מכשירים: מחוגה, דגמים מוכנים, אורנמנטים שונים.
- ציור קווי ומילוי שטחים בקווים בכיוונים שונים ובצורות שונות.

2. ציור בצבע לח

צבע לח כולל סוגים שונים של צבעים. השימושיים ביותר בעבודה עם תלמידים הם צבעי גואש וצבעי אצבעות. צבעים אלה מתאימים כבר בשלב החקירה של המדיום, הבא לפני השלב ההתפתחותי של הציור התיאורי. לתלמידים הנמצאים בשלב החקירה אין עדיין תכניות ברורות, עבודתם איננה מתועלת למשהו מוגדר. צבעים אלה מאפשרים להם לנסות פעולות שונות ולבדוק את הקשר בין הפעולה לבין תוצאתה על הנייר.

בשלבים מתקדמים יותר מזמנים צבעים אלה לימוד תופעות, מושגים ועקרונות, הנוגעים להיבט ההבעתי שלהם וגם להיבט החומרי-חזותי של הצבע, כמו הרכבת צבעים, הבהרתם והכהייתם, השפעות גומלין בין צבעים ועוד. שימוש בצבע לח גם מאפשר ביטוי יצירתי בכתם, בקו ובמרקם בכל שלב משלבי ההתפתחות ובכל סוגי של עבודה – תיאורית, מופשטת או קישוטית.

צבעי גואש

אלה מתאימים לתלמידים בכל הגילים. לצעירים הם משמשים לחקירה ולבוגרים יותר – לכל סוגי ההבעה.

ניתן לצבוע במברשות שטוחות ברוחב שונה, בקצות האצבעות או בכל כף היד, במרפק, ברגל, או בדרכים אחרות – לפי היכולת והרצון.

הפעילות בצבע גואש נותנת לתלמיד הרגשה של שליטה, שכן תנועתו מניבה תמיד תוצאה מסוימת על הנייר. צריך להביא בחשבון, שהמגע הישיר עם חומר הצביעה עשוי להנות, אך גם עלול לגרום לנסיגה ולהרתיע, בייחוד במקרים שבהם החינוך לניקיון טרם הסתיים או היה כרוך בקשיים.

העבודה בגואש מורכבת מרצף פעולות של נגיעות רבות בצבע, בנייר, של שטיפת המכחול במים וחוזר חלילה.

בפעילות של צבעי גואש חשוב להקפיד על ההכנות לעבודה:

1. לכסות של משטחי העבודה, כדי להקל את הניקוי לאחר העבודה.
2. לתת לכל תלמיד פיסת בד קטנה, או מגבת נייר, לניגוב עודפי צבע מידי ומהמכחול.
3. לשקול האם לצייד את התלמידים במכלי מים, או להסתפק בציור יותר יבש. התארגנות לעבודה במכחול ובמים דורשת מיומנות מהילדים. כאשר המורה מחליטה על הוספת מים, יש להקפיד שהמכלים יהיו יציבים.

- במהלך העבודה יש להניח את המכחולים על השולחן ולא במכלי המים (כדי למנוע "תאונות" של שפיכת המים מהמכל). כדאי להחזיק בחדר 2 דליים – האחד למים נקיים והשני למים מלוכלכים ולהשריית המכחולים לאחר העבודה.
4. לדאוג שצמיגות הצבע תהיה קבועה; הצמיגות הטובה היא בדומה לשמנת.
5. לספק מכחולים טובים לעבודה. לביה"ס מתאימים מכחולים שטוחים. בכיתות גבוהות יותר אפשר להוסיף מכחולים רכים בעלי קצה מחודד לצורך פריטים. לאחר העבודה יש לשטוף את המכחולים במים פושרים ולהניחם הפוכים לייבוש בכלי.
6. להתאים את אורך המכחולים לתלמידים המתקשים בפעולות מוטוריות וכן להוסיף עזרים להחזקה, כאשר התלמידים אינם מסוגלים להחזיק במכחול בצורה המקובלת (לדוגמה: קשירת המכחול ליד או למצח או לאבר אחר).
7. לספק נייר מאיכות טובה (למשל נייר בעובי 90 גר').
8. להגיש לתלמידים את הצבעים על גבי צלחת חד-פעמית או על משטח קשיח כלשהוא, רצוי שקוף או לבן.
9. להשתמש בפעמים הראשונות בשניים שלושה צבעים בלבד. בהתנסויות הראשונות כדאי לא לתת זוג של צבעים משלימים, כדי לא ליצור תערובת חומה. (זוגות הצבעים המשלימים הם: אדום-ירוק, צהוב-סגול, כחול-כתום). בשלבים מאוחרים יותר, כאשר הילדים שולטים היטב בטכניקה, ניתן להגדיל את מספר הצבעים, להדריך לקראת ערבובי צבעים ולהוסיף שחור ולבן.

ציור בגואש – מרכיבים בשפה החזותית

הכרה ולימוד של המרכיבים המפורטים כאן, כולם או קצתם, יכולים לשמש יעדים להוראה המתלווים למטרות הכלליות ולתכני הפעילויות:

- הכרת אפשרויות ביטוי באמצעות כתמים;
- הכרת אפשרויות ביטוי בקווים בעלי איכויות שונות: קו עבה מפיקים במכחול שטוח ורחב וקו עדין מפיקים במכחול דק;
- הכרת אפשרויות ביטוי בצבעי גואש באמצעות כלים שונים: גליל, ספוג, פיסת קרטון ועוד;
- הכרת אפשרויות לגיוון צבעי היסוד (יצירת צבעים וגוונים מאדום, מכחול ומצהוב) ואפשרויות הרכבה מצירופי צבעים אחרים;

- הכרת אפשרויות של הבהרת צבעים והכהייתם: תוספת לבן - מבהירה, תוספת שחור - מכהה, דילול צבע במים - מבהיר;
- הכרת היחסים שבין קו, צבע, צורה, שטח ומרקם.

דוגמאות להתנסויות

- התנסות בציור במגוון כלים: מברשות, ספוגים, מטליות ועוד.
- משחקי העברת צבע שלא באמצעות מכחול שמים נייר בתוך קופסת קרטון ומטפטים עליו צבע. התלמיד מטה את הקופסה בכיוונים שונים ויוצר על ידי כך קומפוזיציה של צבע. אפשר לזרז את העברת הצבע על ידי תוספת 4-5 גולות לקופסה. וריאציה נוספת: שימוש בקשיות והעברת הצבע בנשיפה.
- התנסות בציור על מבחר של מצעים: סוגי נייר שונים, קרטון, בד, עץ ועוד.
- ביטוי בתנועות רחבות של היד ושל הגוף כולו.
- יצירת קומפוזיציות מקווים ומכתמי צבע.
- הכרת צבעים וגוונים ואפשרויות הרכבת צבעים וגוונים חדשים.
- התנסויות חוזרות בהבהרת צבעים ובהכהייתם.
- ציור בסולם גוונים של צבע אחד.
- ציור על גיליון ציור גדול המונח על הרצפה או המוצמד לקיר. צורות עבודה כזו מדרבנת את הילד לעבוד תוך כדי תנועה.
- התנסויות חוזרות בהבעה אישית, בציור תיאורי, מופשט ואחר.
- התנסות במשימות קבוצתיות, כגון ציורי קיר, תפאורות, כרזות לבית הספר בממדים גדולים ועוד.

צבעי אצבעות

- בצבעי אצבעות יש שילוב של גירוי תחושתו במגע עם החומר, הנאה מהתנועתיות וגירוי חזותי מהתוצאה. במהלך העבודה התלמיד מפעיל שרירים גדולים וקטנים. כאשר התלמיד הוא ברמה התפתחותית, שבה מצפים ממנו לביטוי מוגדר, יש לשקול את כדאיות השימוש בצבעי אצבעות בגלל אופי החומר: צבעי אצבעות עלולים לגרום נסיגה, ויש ילדים שיתקשו לוותר על ההנאה התחושתית לטובת שיפור אמצעי הבעתם.
- כאשר מחליטים על שימוש בצבעי אצבעות, חשוב לספק לילדים סינר (חולצה גדולה ישנה ששרווליה קוצרו), כדי לפטור אותם מהדאגה לשמירת הניקיון.

דוגמאות להתנסויות

- עבודה על משטח אופקי, כמו שולחן פורמאיקה נוח לניקוי, או נייר. שמים צבע במרכז השולחן והילד מטביע צורות בכף ידו או באצבעותיו.
- הדפסת נייר על גבי משטח, הצבוע בדרך שהוצעה בפעילות הקודמת.
- עבודה בצבעי אצבעות על נייר שנצבע קודם בגירי שמן.
- במקום צבעי אצבעות ניתן להשתמש בקצף גילוח על גבי משטח חלק או על נייר. הקצף ניתן לניקוי בניגוב יבש.

3. הדפס

הדפס הוא שכפול צורות, אותיות, או צורות של עצמים וחפצים באמצעות צבע. זוהי אופנות עבודה (Medium) מגוונת, שנכללים בה פעילויות פשוטות ומורכבות. גם בהדפס פשוט ניתן להגיע לתוצאה חזותית מרהיבה, כך שגם תלמידים בעלי יכולת נמוכה יכולים להפיק תועלת מהעשייה וללמוד ממנה.

מדפיסים בצבעי גואש, בצבעי אצבעות, בצבעי מים או בדיו. הצורות המודפסות יכולות להיות:

- פני עצם כלשהו, למשל עלה, דופן של קובייה, גזר חתוך – כל אלה יכולים לשמש "חותמת".
- צורות שמעוצבות בדרכים מגוונות על גבי מצע שטוח (אריח, לוח עץ, אבן או כל חומר מתאים אחר). הצורה המעובדת יכולה להיות מצוירת או מובלטת על גבי המצע. בעזרת צבע לח מעבירים את הצורות אל הנייר. אפשר לחזור על הפעולה. לעתים יש להתאים את התנאים הטכניים לצרכי המיוחדים של הילד המוגבל, למשל סידור ידיות אחיזה נוחות לאחיזת העצמים שבאמצעותם מדפיסים. גם חשוב להתאים את צמיגות הצבע.

ישנם תהליכי הדפס מגוונים, החל במונופרינט (העתק של עצם אחד) וכלה בטכניקות מורכבות ביותר.

תהליכי ההדפס קשורים לרישום ולציור, אלא שבהדפס הדגם המודפס מעוצב קודם על מצע או על "חותם" ולאחר מכן הוא מועבר לנייר הציור. על ידי כך נוצר אפקט שונה מאשר בציור, בעיקר בשל המרקם של ה"חותם" והשינויים בכמות הצבע בכל פעם שמדפיסים אותו דגם.

ישנן אפשרויות רבות להדפסה חוזרת של הדגם וליצירת קומפוזיציה, הבנויה על מוטיב הדגם החוזר על עצמו.

מאפייני ההדפס

א. אופנות עבודה זו מציגה בפני התלמידים תהליך אמנותי, המעודד ניסויים, חקירה וגילוי. בפעילות ההדפס התלמידים מגלים צירופים חדשים, אפשרויות לניסויים בשיטות הדפס שונות ואת היכולת לעצב צורות בווריאציות אינסופיות. כמו כן הם מגלים את התופעה, שהדפסת מרקמים או חומרים שונים יוצרת אפקטים מגוונים על הנייר.

כאמור, ניתן להשתמש לצורך הדפסה בחומרים ובחפצים רבים מאוד, ועצם החידוש המתמיד מעורר את התלהבותם ואת סקרנותם של הילדים ומגביר את השתתפותם בפעילות. חשוב לציין, שההתנסות והמניפולציה הן חלק חשוב של תהליך ההדפס; התלמיד מגלה רמת מעורבות גבוהה, המוליכה מצדה לחוויות של גילוי אפשרויות חדשות.

ב. תהליך ההדפס מזמן ומזמין חזרות רבות בווריאציות שונות באמצעות מכשירים חדשים וחומרים שונים. נוסף לתוצאות המגוונות שמתקבלות מן החזרה, עיקר יתרונה הוא בכך שהתלמידים רוכשים ביטחון בפעילות והעזה להמשיך בניסויים ובחקירות.

ג. רוב תהליכי ההדפס מתאימים לתלמידים בשלבי התפתחות מוקדמים מאוד כמו גם בשלבים מתקדמים.

ד. ברוב עבודות ההדפס מתקבלת תוצאה מיידית. עובדה זו מקנה לתלמידים תחושת הצלחה ויכולת.

ה. פעילות החיפוש אחר אובייקטים להדפסה (עלים, אבנים ועוד) ואיסופם מעודדת התבוננות בסביבה ומהדקת את הקשר אתה.

ו. אופני ההדפס המגוונים גם מעודדים הרחבה והגשמה של מיומנויות תפיסה חזותית וחשיבה.

ז. פעולת הלחיצה המבוקרת על החומר המודפס מאמנת שרירים גדולים וקטנים.

הדפס – מרכיבים בשפה החזותית

הכרה ולימוד של המרכיבים המפורטים, כולם או קצתם, יכולים לשמש יעדים להוראה המתלווים למטרות הכלליות ולתכני הפעילויות:

- יצירת צירופים מגוונים וקומפוזיציות מורכבות מצורה פשוטה אחת או ממבחר צורות מצומצם;
- הבחנה בין מרקמים שונים של חומרים;
- גילוי תופעת הסימטריה והבנתה;
- היכולת ליצור אורנמנטיקה בדרגות שונות של מורכבות;
- הרכבת "שלם" מחלקים ואיתור החלקים ב"שלם";
- הבחנה בין דמות ורקע והכרת התופעה של פוזיטיב-נגטיב.

דוגמאות להתנסויות

- הדפס יחיד – מונופרינט.
- הדפסה בחומרים ובאובייקטים מהסביבה.
- הכנת "חותמות" והדפסה בהן.
- הדפסה בחומרים מהטבע.
- הדפסה בעלים.
- הכנת דגם מנייר בריסטול או קרטון, גזירתו והדפסתו.
- הכנת חותמות מחומרי ספוג והדפסה בהם.
- הדפסה בחוטים שונים.

4. קולאז' – קריעה, גזירה והדבקה בנייר ובחומרים נוספים

הקולאז' הוא שילוב והדבקה של פיסות נייר וחומרים אחרים מסוגים ומצבעים שונים בעבודה אחת. הקולאז' הוא ביסודו יצירה דו-ממדית, אולם הוא עשוי להיות בעל אפקט תבליטי תלת-ממדי. מהות התהליך הוא בחירה של חומרים שונים והדבקתם על מצע שטוח. חומרי הקולאז' הם מגוונים: נייר, בד, זכוכית, אבנים קטנות, גזרי עץ, מתכות, צמר, צמר גפן וחומרים נוספים.

באופנות הקולאז' דרגות שונות של מורכבות, החל מקולאז' פשוט, העשוי מהדבקות גזרי נייר צבעוני או קרעי נייר צבעוני, ועד לקולאז'ים מחומרים שונים עם אלמנטים אסתטיים והבעתיים, המעוצבים ברמה גבוהה יותר. בעזרת הקוונה מתאימה אפשר אפוא לעבוד בקולאז' עם תלמידים בעלי קשיים שונים ולהדגיש צדדים שונים על פי צרכיו של כל תלמיד. העבודה יכולה להתאים לתלמידים בכל רמות ההתפתחות. יש בה מרחב לבחירה אישית ולביצוע שינויים במהלך העבודה. היא מהנה ומאפשרת לילדים להגיע לתוצר אסתטי.

בעת בניית הקולאז' אפשר להתייחס להיבטים שונים של המשימה ולהדגיש אחד או כמה מהם על פי צרכי התלמיד. היבטים אלה הם:

- א. התנסות תחושתית: מפגישים את הילד עם חומרים שונים בעלי מרקמים (טקסטורות) שונים ומעוררים את מודעותו להבדלי מרקמים. פעילות זו מסייעת בחידוד התפיסה המישושית ובעיבוד המידע הנמסר דרכה.
- ב. איחוד בין אלמנטים שונים לקבלת תוצר אחיד: מדגישים את התהליך של הרכבת שלם בעל משמעות תיאורית, צורנית או אסתטית – מחלקים שונים.
- ג. התנסות בקבלת החלטות: מפגישים את הילד עם האפשרות לצרף צירופים שונים של חומרים וצורות. לפני תהליך ההדבקה "משחקים" בחומרים על המצע, מנסים אפשרויות מיקום וארגון של הפריטים על המצע, מקבלים החלטה סופית על מערך הצורות על גבי המצע – ורק אז מדביקים את החלקים על המצע.
- ד. מרחב בחירה אישית: התלמידים הם שבחרים בסוג החומרים, בתכנים שלהם (אם משתמשים בעיתונים מצוירים או בתמונות) וכן בדרך ארגונם על גבי המצע.

קולאז' – מרכיבים בשפה החזותית

הכרה ולימוד של המרכיבים המפורטים כולם או קצתם, יכולים לשמש יעדים להוראה המתלווים למטרות הכלליות ולתכני הפעילויות:

- הכרת האפשרות לפרק דברים ולבנותם מחדש;
- הבנת עקרונות חיבור ופירוק: התאמת השימוש באמצעי חיבור ופירוק (דבק, מהדקים, חוטים, מספריים) לשימוש בחומרים מסוימים ולעבודה מסוימת;
- הכרה והבחנה בין סוגי נייר, כמו נייר קרפ, משי, קרטון;
- הכרת פעולות שאפשר לבצע בנייר (כגון: מעיכה, קימוט, גלגול, קיפול, קירוע, גיזור, סלסול);
- הכרת תכונות פיזיקליות של הנייר: עבה, דק, קשית, רך, יציב, שקוף, אטום, מבריק, מט;
- הבחנה בין דמות לרקע וגמישות ההחלפה ביניהם;
- הבחנה בין קולאז' שטוח לבין תבליט בנייר ופיסול בנייר;
- הכרת אפשרות השינוי של חומר דו־ממדי לתוצר תלת־ממדי, כמו עבודה תלת ממדית בנייר;
- שליטה בארגון ובקומפוזיציה באמצעות הזזת הפריטים;
- תרגול התמצאות במרחב על פני נייר (למעלה, למטה, מעל, מתחת, בין, על יד וכו')
- על ידי משחקים בקומפוזיציות;
- פיתוח ושליטה במיומנויות יסוד, כמו קירוע, גיזור וקיפול, הדורשות תיאום בין הידיים או תיאום עין-יד;
- הבחנה בין השלם וחלקיו וחיבור החלקים לשלם.

דוגמאות להתנסויות

- הדבקת פיסות נייר על משטחים דביקים (בשלב שלפני השליטה במיומנות מריחת דבק והדבקה).
- הדבקת דבקות ויצירת קומפוזיציות שונות מהן.
- התנסויות חוזרות בהפרדת צורות מפיסת נייר על ידי קריעה או גזירה. חיבור החלקים החתוכים לצורה הראשונית או לצורה שונה. החיבור יכול להיעשות בהדבקה, ב"שדכן" או במהדקים או על ידי הצמדה בנייר דבק. (צורת החיבור עשויה להכתיב היווצרותה של עבודה דו־ממדית או תלת־ממדית.) פעילויות אלו מומלץ ללוות בשיחות על התופעות ועל התוצאות.

- הדבקות ניירות שקופים (משי וצלופן) בחפיפות ובשכבות על רקע של פרגמנט שקוף תוך יצירת צבעים וגוונים. עבודה זאת מבצעים, כשנייר המצע מוצמד לחלון.
- הדבקות נייר משי מקומט ליצירת קולאז' תבליטי.
- הדבקות חומרים מהטבע. הפעילות כוללת איסוף החומרים, בחירתם והנחתם על המצע, ניסיונות ומשחקים בחומרים על גבי המצע ליצירת הקומפוזיציה ולבסוף - הדבקה.
- קולאז' מחומרים שונים כמו: קרטון גלי, בדים, חוטים, פיסות עץ, צמר.
- פסיפס מניירות שונים, קרועים או גזורים לפיסות קטנות.
- מגזרות נייר לסוגיהן.
- גזירת דגם מתוך נייר והדבקתו מול הדגם "החסר" בנייר באופן שנוצרת צורה מוכפלת סימטרית. על יסוד התנסות זו ממציאים וריאציות נוספות.
- פוטומונטאז': קולאז' מצילומים וחלקי צילומים והרכבתם מחדש בקומפוזיציה שהתלמיד בוחר. הצילומים ייבחרו וייאספו על ידי התלמיד מתוך ירחונים צבעוניים או ממקורות אחרים.
- פרוייקטים משותפים, קבוצתיים, הכוללים תכנון, הכנת סקיצות והחלטות משותפות (לדוגמה: שילוב תצלומים על פני רקע שהתלמידים ציירו).

5. כיור ופיסול

כיור ופיסול הם יצירת אובייקט תלת־ממדי על ידי לישה ועיצוב צורות מחומרים. העבודה מתבצעת בכיור, ביציקה, בגילוף ובחיבור חומרים. כיור ופיסול הנם אופנות עבודה (Medium) אקספרסיבית מאוד. היא ניתנת להתאמה לכישורי התלמידים, להעדפותיהם ולדרגת מיומנותם וכן לתנאי השטח. עיבוד החומר נעשה על ידי מגוון פעולות: לישה, מעיכה, נעיצה, חבטה, צביטה, ליטוף, גלגול ועוד. החומרים המתאימים לפיסול הם: חומר חרסיתי (חימר), פלסטלינה, בצק, עיסת נייר, גבס, חול רטוב ובצק.

תכונות החומרים:

- המשותף לחומרים אלה הוא **תכונתם הפלסטית** בשעת העיבוד, המאפשרת לעצב מהם צורות שונות ובהן שקעים ובליטות. תודות לתכונה זו אפשר לעבד את החומרים על ידי גריעה, הוספה או הטבעה ולחולל בהם שינויים בצורה, בגודל ובתנוחת הגוש בחלל.
- תגובת החומרים לפעולה הנעשית בהם היא מיידית. תכונה זו של החומרים חשובה ביותר, כשעובדים עם ילדים, במיוחד ילדים בעלי סף תסכול נמוך.
- בפעילות עם חומרים אלה יש שיקוף ברור של גורמי **סיבה ותוצאה**. תלמיד שמתנסה בעיבוד החומר לומד להבין, שיש קשר בין פעולה כמו לישה, צביטה וכיו לבין שינוי צורתו של החומר. הוא גם לומד להבין, שמידת הכוח שמפעילים משפיעה גם היא על הצורה שנוצרת. מומלץ לתרגל שוב ושוב; אז התלמיד יבין, למשל, את הקשר שבין עצמת לחיצתו על החומר לבין עומק הגומה הנוצרת בו.
- האפשרות **לחזור ולעבד** את החומר היא אינסופית. ניתן לחזור שוב לצורה מסוימת, ניתן לתקן ולשנות עד להשגת תוצאה משביעת רצון. מגוון כה רחב של ניסויים נוטע בתלמיד תחושת ביטחון בעשייה.

מאפיינים של עיבוד החומר החרסיתי

א. סגולתו הייחודית של החומר החרסיתי היא איכותו **התחושתית**. חומר חרסיתי קיים בצורות שונות, בהתאם להרכבו ולאפשרויות שימורו; הוא יכול להיות גס, עדין, מגורגר, רך, קשה, רטוב, יבש. כל אחד ממצביו של החומר החרסיתי נותן תחושה שונה במגע. חומר זה נמכר גם בצבעים שונים – לבן, חום ואדמדם. לעבודה בכיתה מתאים חומר חרסיתי שמתייבש באוויר ושאינו מצריך שריפה בתנור. אמנם עבודות שאינן עוברות תהליך שריפה בתנור הן שבירות יותר, אך

- לעומת זאת שריפה בתנור מחייבת רמה גבוהה של עיבוד החומר, שאם לא כן חלק ניכר מן העבודות נשברות בעת השריפה בתנור.
- ב. חומר חרסיתי מתאים לעבודה לתלמידים בשלבי התפתחות שונים. אפשר לבצע עבודות ברמות שונות, החל מפעילויות של החקירה, של ביסוס קשר בין סיבה לתוצאה ושל עיצוב ראשוני ועד לפיסול מקצועי.
- ג. הדרכים המגוונות של עיצוב החומר מאפשרות התנסויות בעבודה אגרסיבית או עדינה בהתאם לנטייתו של התלמיד.

לתלמידים בעלי בעיות אורגניות, בעיות ראייה או בעיות רגשיות, המחייבות הצבת גבולות ברורים, מומלצת עבודה על גבי מגש. אם החומר נדבק למגש, כדאי לפרוש על המגש בד או נייר שעווה כמצע. אפשר להפריד את העבודה מהמשטח בעזר חוט מתכת או חוט דייגים שמעבירים בין העבודה לבין המשטח.

ניור ופיסול – הכרת מרכיבים בשפה החזותית

הכרה ולימוד של המרכיבים המפורטים, כולם או קצתם, יכולים לשמש יעדים להוראה המתלווים למטרות הכלליות ולתכני הפעילויות:

- הכרת אפשרות של עיצוב תלת-ממדי ושל התבוננות בתוצר מכל זווית אפשרית;
- ההבנה שניתן לעצב שינויים בחומר ושקיימת האפשרות לעיצוב חוזר על ידי פעולות כמו לשה, גילוף, תוספת או גריעה;
- יצירת אובייקטים קישוטיים, ייצוגיים, מופשטים ואחרים;
- התמודדות עם בעיות של יציבות, של שיווי משקל ושל כובד;
- הכרת מרקמים, שניתן ליצור ולעבד על פני שטח החומר, כמו חריטות שונות, הטבעות מרקמים של חפצים.

דוגמאות להתנסויות

- יצירת צורות אמורפיות (חופשיות) וגיאומטריות והרכבת קומפוזיציות מצורות אלה.
- הפיכת צורות גיאומטריות לאובייקט תיאורי, אם דמיוני או ייצוגי.
- הפקת מרקמים בעזרת עצמים או כלי עזר תוך גירוד, הטבעה, החלקה ומירוק.
- חיבור חלקי חומר חרסיתי ללא חומרי עזר או אבזרי עזר.

- יצירת קומפוזיציה של גופים בעזרת חומרי עזר (קסמים, גפרורים, חוטי ברזל וכו').
- התנסויות חוזרות בהתבוננות בעבודות מזוויות שונות.
- עיצוב של דמויות, חיות ועצמים שהילד בוחר.
- עיצוב כלים.
- עיצוב עבודות תבליטיות.

דוגמאות להתנסויות בחומרים נוספים:

יציקת גבס

מעצבים צורה מפלסטלינה או מחול רטוב שתשמש תבנית. לתוך תבנית זו, המונחת על גבי משטח, יוצקים גבס מהול במים. הגבס מתייבש במהירות ומקבל את צורת התבנית. אפשר להשתמש גם בתבניות מוכנות (למשל מגש) ולהניח בקרקעיתן עצמים שונים ואחר כך לצקת את הגבס. על ידי כך מתקבלת יציקה בעלת שקעוריות לפי צורות העצמים שהונחו בקרקעית התבנית.

פיסול בתחבושות גבס

מעצבים צורה תלת־ממדית על מבנה או שלד שמכינים מראש. את המבנה אפשר להכין מחוטי מתכת, ממנקי מקטרות או משיפודי עץ. העיצוב הסופי מתקבל מליפוף תחבושות גבס רטובות על השלד. תחבושות הגבס מתייבשות באוויר במהירות. (ניתן לרכוש תחבושות כאלה בבית מרקחת).

עיסת נייר

מכינים עיסת נייר מקרעי נייר ודבק ומעצבים ממנה צורה תלת־ממדית על גבי שלד או תבנית כלשהיא (כגון קערה, עציץ וכד').

גילוף בשעווה

בונים צורה על ידי גריעה מגוש שעווה, עובדים בסכין פלסטיק ומבריקים ומלטשים את העבודה על ידי שפשוף במטלית. כדי לקבל חומר קשה יותר, אפשר לערבב גבס בשעווה לפני הגילוף.

6. מצרף – צירוף, בנייה ועיצוב בחומרים מהטבע ומהתעשייה

המצרף (אסמבלאז') הוא יצירה חומרית, העשויה לכלול אלמנטים דו-ממדיים ובנייה תלת-ממדית לגובה.

המצרף יכול להיות תבליטי על מצע שטוח ויכול להיות תלת-ממדי ופיסולי, שאינו בנוי על מצע, למשל קופסאות המודבקות זו על זו.

המצרף יכול לשלב מרכיבים של קולאז' – חיבור וצירוף שטחים צבעוניים מנייר או מחומרים שטוחים אחרים, (כגון פיסות בד, יריעות פלסטיק וכדומה) עם מרכיבים בעלי יסודות חומריים-נפחיים. יש הכוללים את המונח מצרף במונח פיסול, ואכן קשה לעשות אבחנה מדויקת וחד משמעית בין מה שנקרא באופן מסורתי פיסול ובין המצרף. אנו הפרדנו בין שתי אופנויות העבודה בשל תהליכי העיבוד השונים של פיסול ופיסול בחומרים פלסטיים מאלה של המצרף.

את העבודות יוצרים בדרך כלל מחומרים מגוונים הנאספים בסביבה הקרובה: חומרים מן הטבע וחומרים תעשייתיים. פעמים רבות מגיעים החומרים כשהם כבר מעובדים למוצרים. ניתן גם להשיג חומרים בבתי החרושת במצב גולמי או מעובד חלקית, כחומר נפסד לתעשייה.

חומרים אלה הם אמצעים מושכים ומגרים לפעילות ולחשיבה יצירתית.

מצרף – מרכיבים בשפה החזותית

הכרה ולימוד של המרכיבים המפורטים, כולם או קצתם, יכולים לשמש יעדים להוראה המתלווים למטרות הכלליות ולתכני הפעילויות:

- הכרת חומרים מגוונים מהתעשייה ומהטבע (על תכונותיהם) ומיון החומרים לפי קריטריונים שונים;
- רכישת מיומנויות עבודה, כמו הדבקה ובנייה;
- התמודדות עם בנייה ופיסול לגובה;
- חקר וגילוי תופעות של שיווי משקל ואיזון;
- הענקת ייצוג שונה וישות שונה לאובייקטים מחיי היום-יום לפי הדמיון ובניית מבנים דמיוניים;

- פיתוח תפיסה תלת-ממדית בחלל;
- זיהוי מרקמים מגוונים והבחנה ביניהם.

דוגמאות להתנסויות

- בניית מבנים בעזרת קופסאות וחומרים נוספים. רצוי לצבוע את המבנה או להדביק עליו ניירות צבעוניים, כדי לנתק אותו מתפקודו המקורי.
- צירוף חומרים ויצירת קומפוזיציות אישיות (אפשר להדביק ואפשר רק לשחק בצירוף).
- פעילות הנעשית בחומרי טקסטיל מגוונים (כמו בד, צמר, חוטים), במתכות, בעץ, בקרטון ובחומרים מהטבע.
- צירוף עבודות אישיות לעבודה קבוצתית.
- עבודה קבוצתית ליצירת פרוייקט בממדים גדולים: פיסול סביבתי, תפאורה וכדומה.

7. צילום

מאפיינים של צילום:

- א. צילום מאפשר **תיעוד חזותי קבוע** של מראה: תצלומים "מקפיאיים" מראות של עצמים, של נופים, של דמויות, של בעלי חיים ושל כל דבר נע אחר ובכך מאפשרים התבוננות אטית ומרוכזת. (התבוננות כזו אינה מתקיימת בדרך כלל במציאות, אם בגלל תנועת העצמים והדמויות או משום שאין שמים לב אליהם).
- ב. הצילום **ממחיש ניואנסים** (הבדלים דקיקים) ומבליט אותם, למשל דקויות של מראות שונים, כמו מראה מזווית בלתי רגילה, מראה בתאורה בלתי שגרתית, מראה מוגדל של תופעת טבע זעירה ועוד. ניואנסים כאלה מעשירים את עולמו של המתבונן.
- ג. הצילום מעניק **ממד נוסף למציאות**. התמונה המצולמת היא כעין וריאציה על המציאות.
- ד. הצילום **משכפל חוויה**: החוויה יכולה להיות אירוע אישי, קבוצתי, משפחתי ואחר, או חוויה חזותית אסטתית. ההתבוננות בתצלום משחזרת את האירוע, את החוויה ואת הרגש שהתלוו אליהם.
- ה. הצילום **מחדד את ההתבוננות**, ההתמקדות וזיהוי הפרטים: פעולת הצילום מחייבת התמקדות במראה מסוים, או בפרט מסוים. גם ההתבוננות בתצלום עצמו משכללת את כל המיומנויות הללו.
- ו. פעילות הצילום **מזמנת בחירה, קבלת החלטות ותכנון**. כמו כן עצם הפעלת המצלמה והשליטה בה מעניקים תחושת יכולת.
- ז. הצילום מזמן פיתוח מיומנות של תכנון ושל **פעולה לפי תכנית**. (למטרה זו ייבחרו נושאי צילום מן הטבע, החי והדומם ודמויות).
- ח. בפעילויות של צילום הדדי יש מרחב ל**שיפור כישורים חברתיים**.
- ט. הצילום נותן תוצר "מכובד", **הזוכה להערכה** הן מצד הילד והן מצד הסביבה.

הכרה ולימוד של המרכיבים הבאים יכולים לשמש יעדים להוראה המתלווים למטרות הכלליות ולתכני הפעילות:

- פיתוח מיומנויות של התבוננות, של הבחנה חזותית והתמקדות בסביבה, בעצם או בפרט כלשהו.
- מיומנויות אלו מסייעות להתהליכי למידה, הבחנה, הכללה והפשטה;
- גילוי וחשיפה של מראות מגוונים, ה"נסתרים" בדרך כלל בראייה שגרתית ובסביבה השגרתית.

דוגמאות להתנסויות

פעילות הצילום מעצם טיבה אינה מתאפשרת בתנאים של מתח בכיתה, בעיקר כשילדים מצלמים ילדים. במקרים כאלה עלולה הפעילות לאיים ולהוביל להתפרצויות. על כן כשמתכננים פעילויות צילום, יש להביא בחשבון גורם זה.

- ילדים מצלמים ילדים:

צילומים **מזוויות** ראייה שונות, **בתנוחות** גוף שונות, **בהבעות** פנים שונות ובפעולות **פנטומימה** שונות. פעילות זו מגבירה את המודעות לגוף, מעמתת את הילד עם עצמו, עם פניו וגופו, מרחיבה אינפורמציה חזותית ויכולה לעזור בתיקון תפיסה עצמית. בתצלומים התלמידים יכולים לראות את עצמם מזוויות שאינן אפשריות במציאות. הפעילות יכולה לעזור בבניית דימוי עצמי, בקניית ביטחון עצמי ובשיפור כישורים חברתיים.

- ילדים מצלמים ילדים - תחפושות ושינויים:

בפעילות זו משנים דבר מה בכל צילום וצילום - תסרוקת, בגד וכדומה. כך יכולים התלמידים לראות עצמם שונים בכל תמונה ולהשוות בזמנית שתי תמונות ויותר (מה שאי אפשר לעשות במציאות).

- ילדים מצלמים זה את זה במצלמות פולארויד:

המיוחד במצלמה מסוג זה הוא הדפסת התצלום מיד. פעילות זו עוזרת בשיפור כישורים חברתיים, שכן ההדדיות שבפעילות הצילום מספקת כר נרחב ליחסי גומלין בין התלמידים.

- צילומי מראות מהסביבה הקרובה:

בפעילות זו מופעלות מיומנויות של בחירת האובייקט לצילום, תכנון זווית הצילום ותכנון הרקע שייכלל בתצלום.

- צילום על פי נושאים שילדים בוחרים: משפחה, בעלי חיים, צמחים ונושאים אחרים.
- צילום של מראות מזוויות ראייה בלתי שגרתיות.
- צילום של פריטים זעירים בהגדלת.
- צילום בתנאי תאורה משתנים (דגש על אור וצל).
- ציור בהשראת תצלום.
- עריכת תצלומים באלבום או במחברת, או תצוגה (אפשר בלווי הסברים או ציורים).

בחלק זה, תיארונו כמה אופנויות עבודה באמנות, את הרציונאל שבהפעלתן, פירטנו מרכיבים צורניים בשפה החזותית, היכולים לשמש יעדים להוראה והצענו דוגמאות להתנסויות. הרצף והעומק של התנסויות אלה ייקבעו על פי ההתעניינות, על פי היכולת ועל פי הצרכים של ילדים ברמות התפתחות שונות.

זוהי רק תמצית של הנושאים הרבים היכולים להיכלל בתכנית להבעה ויצירה בחומרים, והם בבחינת ציוני דרך למורה. אפשרויות היצירה של מורים עם תלמידים הן רחבות וגמישות ביותר. המורים, על סמך היכרותם עם התלמידים, יקבעו יעדים אישיים לתלמיד היחיד בהתאם ליכולותיו ולקשייו.

